

מגילת ירמיהו מקומרן 4QJer^a – האומנם נוסח קדם מסורתי?

אביה הכהן

פתח דבר¹

בין כתבי היד הרבים של המקרא שנתגלו במערות קומרן במדבר יהודה, נמצאו כמה וכמה קטעי מגילות של ספר ירמיה. ינסן² פיענח ופירסם פרגמנטים משתי מגילות – 4QJer^a ו-4QJer^{b-d}. ע. טוב קובע ש-4QJer^a מייצג נוסח הקרוב לנוסח המסורה ו-4QJer^{b-d} מייצגים נוסח הקרוב לתה"ש³. במאמר זה אדון בפרגמנט ממגילת 4QJer^a המחזיק את הפסוקים ז,כט-ח, יד מספר ירמיהו⁴. אף שהפרגמנטים כבר פורסמו, נדמה כי עדיין יש מקום להתגדר בהם. שחזור הפרגמנט שהוצע לוקה בחסר וחלקו לא שוחזר כלל. אף מה שפורסם, לא זכה לתשומת לב מספקת. עדיין לא עמדו חוקרים כל הצורך על תרומת פרגמנט זה לביקורת נוסח ספר ירמיהו ולהבנת התפתחותו. בעבודתינו נעסוק אך ורק בפיענוח העמודה הימנית.

- 1 בשנת תשמ"ח קיבלתי לעיון מפרופ' טוב צילום של קטעים ממגילת 4QJer^a ובהרצאת רפרט פיענחתי את הפרגמנטים. בשנת תש"ן חזרתי ועסקתי בפרגמנטים אלו בסמנריון של פרופ' טלמון על כת מדבר יהודה. תודתי נתונה לפרופ' טוב ולפרופ' טלמון.
- 2 J. G. Janzen, *Studies in The Text of Jeremiah*, Cambridge Mass., 1973, p. 174. ינסן סבר שמגילת 4QJer^{b-d} אינה אלא מגילה אחת וקרה לה-4QJer^b. על מגילות אלה ראה תיאור קצר בתוספת בבליוגרפיה: ע. טוב, ביקורת נוסח המקרא, ירושלים תש"ן, עמ' 249-243.
- 3 E. Tov, 'Hebrew Biblical Manuscripts from The Judaean Desert – Their ראה: Contribution to Textual Criticism', *JJS* 39 (1988), pp. 28-29. וכן ראה: ע. טוב, "תרומתה של בקורת הנוסח לבקורת הספרותית של ספר ירמיהו", בית מקרא ג, תשל"ב, עמ' 280. סמון הפסוקים נעשה על פי נה"מ.
- 4 בחישוב האותיות, רווח בין מילה למילה חישבנו כאות אחת.

הנוסח המשוחזר של 4QJer^a⁵

- 5] [כי מאס
- 6a] ³⁰כי עשו בני יהודה הרע בעיני נאם]יהוה שמו שקציהם ב[בית אש]ר
- 6] (29)יהוה ויטש את דור עברת *vacat* נקרא שמי עליו לטמאו *vac?*³¹ ובג[ן] במות התפת אשר בגיא
- 6b]בן הנם לשרף את בניהם ואת בנת]יהם באש אשר לא צויתי
- 6c*]ול[א] עלתה על לבי ³²לכן הנ[ה] ימים באים נאם יהוה ולא יאמר ע[ו]ד התפת וגיא בן הנם כי אם גיא ההרגה וקברו בתפת מאין מקום ³³והיתה נבלת העם הזה למאכל לעוף השמים]
- 6d*]ולבהמת האנ[ר]ץ ואין מח[ר]יד ³⁴והשבתי מערי יהודה ומ[חצות] ירושלם קול ששון וקול שמחה קול חתן וקול כלה כי לחרבה תהיה הארץ ¹בעת ההיא נאם יהוה]
- 6e*] יוציאו את עצמות מלכ[ו] יהודה ואת עצמות שר[ו] ואת [עצמות הכהנים ואת עצמות הנביאים ואת עצמות יושבי ירושלם מקבריהם ²ושטחום לשמש ולירח ולכל צבא]
- 6f*] השמים אשר אהבום ואשר עבדום ואשר [הלכו אחריהם ואשר דרשום ואשר השתחוו להם ולא יאספו ולא יקברו לדמן על פני האדמה יהיו ³ונבחר מות מחיים לכל השארית הנשארים]
- 6g**]מן המשפחה הרעה הזאת בכל המקומות הנשארים אשר הרחתים שם נאם י[הוה] צבאות
- 7] [כֹּה אָמַר יְהוָה הִיפְלוּ וְלֹא יִקְוּמוּ אִם יֵשׁוּב וְלֹא יֵשׁוּב מִדּוּעַ שׁוּב] בַּה הָעַם הַזֶּה
- 8] [ירושלם משבה נצחת החזיקו בתרמית מאנו לשוב *vacat* ⁶]הקשבתי ואשמע
- 9] [לוא כן ידברו אין איש נחם על רעתו לאמר מה עשיתי כלה שב]במַרְצַתֶם כָּסִיס
- 10] [שוטף במלחמה ⁷גם חסידה בשמים ידעה מועדיה ותר וסוס ו]עגור ישמרו את
- 11] [עת באנה ועמי לא ידעו את משפט יהוה *vac[at]*
- 12] ⁸]איכה תאמרו חכמים אנחנו ותורת יהוה אתנו אכן הנ[ה] לשקר עשה עט שקר ספרים
- 13] ⁹]הבישו חכמים חתו וילכדו הנה בדבר יהוה מאסו]וחכמת מ[ה] ל[ה]ם *vacat*
- 14] ¹⁰]לכן אתן את נשיהם לאחריהם שדותיהם ליורשים ¹³א[ס]ף [אס]יפם נאם]יהוה
- 15] אין ענבים בגפן ואין תאנים בתאנה והעלה נבל ¹⁴על]מה א[נחנו] יושבים האספן]
- 5 למען האחידות, השיחזור מובא לפי מיספור השורות של הפירסום הארעי של ע. טוב בכרך זה, עמ' 1-42. על ההבדלים בשיחזור שלי ר' להלן.

תיאור כללי

הפרגמנט שלפנינו מחזיק שתי עמודות. מהעמודה הימנית נשארו אך ורק סופי השורות, ואלו מן העמודה השמאלית חסרות סופן של השורות, מלבד מספר שורות שנשמרו בשלמותן. בעמודה הימנית פסוקים מירמיהו ז, כט-ח, יד, ואלו העמודה השמאלית מחזיקה פסוקים מירמיהו ט, ז-טו. להשלמת התמונה נדון בפרגמנט נוסף המחזיק את חלקה התחתון של העמודה הימנית.

תופעה בולטת ביותר במגילה זו היא החסר של הפסוקים ז, ל-ח בגוף המגילה, והשלמתם בשלב מאוחר יותר בין השורות, בצדה השמאלי של העמודה, ומתחת לשורה. דרך זו של השלמה בין השורות מצויה במגילות נוספות, כגון ב-4QIs^a (ישעיה מ, ז). בין המגילות שנתפרסמו, לא מצאנו מגילה עם חסר גדול כל כך, וכן לא מצאנו דרך זו של השלמה אף למטה מן העמודה.

דרך העבודה

בעמודה שלפנינו השתמרו אך ורק סופי השורות. לאחר פענוח הכתוב ניסינו לשחזר את השורות בשלמותן. לדוגמא – שורה 5 מסתימת במילים 'הקשבתי ואשמע' ואלו שורה 6 מסתימת במילים 'במרוצתם כסוס'. השלמנו את המילים שביניהן על פי נה"מ. במקרה זה אין הבדלי נוסח בין נה"מ ותה"ש, ומלאכתנו היתה קלה באופן יחסי. לאחר מכן ספרנו את מספר האותיות בשורה ולאחר פענוח עוד שורה או שתיים, היה בידינו מספר אותיות משוער בשורה. וכך בשורה אחרת, בה יש הבדל בין הנוסחים ואחד מן הנוסחים קצר יותר, יש אפשרות לשער לאיזה נוסח קרוב יותר נוסח המגילה.

מספרי אותיות בשורה:⁶

שורה 5:	אין אפשרות לספור	שורה 6a:	52
שורה 6:	19 (+ 47 השלמה)	שורה 6b:	48
שורה 6c*:	136	שורה 6d*:	127
שורה 6e:	132	שורה 6f:	150
שורה 6g:	67	שורה 7:	63
שורה 8:	53	שורה 9:	65
שורה 10:	61	שורה 11:	33
שורה 12:	70	שורה 13:	54
שורה 14):	58	שורה (15):	67

6 בחישוב האותיות, רווח בין המילה למילה חישבנו כאות אחת.

המלי נסח

- שורה 5: [vac] בפרגמנט לא נשארו שרידים כתובים משורה זו. אנו יכולים לשחזר בראשית השורה את חלקו האחרון של ז, כט ולאחריו פרשה פתוחה. בכתבי יד של נה"מ אין במקום זה לא פרשה פתוחה ולא סגורה.⁷
- שורה 7: [כה] נה"מ גורס בראש ח, ד 'ואמרת אליהם' ואלו בתה"ש חסרה פתיחה זו.⁸ השורה מסתיימת במילים "העם הזה". בנה"מ ישנם כ-75 אותיות מראשית הפיסקה (ח, ד) ועד לסוף השורה, ואלו על פי שיחזור המצע העברי של תה"ש כ-63 אותיות בשורה זו. במגילה זו הוא כ-65 אותיות בשורה בממוצע. דומה כי נוסח המגילה נוסח תה"ש בפסוק.
- שורה 8: [ירושלם] נה"מ: "מדוע שובבה העם הזה ירושלם משבה נצחת." תה"ש: "מדוע שובבה העם הזה --- משבה נצחת." בנה"מ כ-53 אותיות בשורה, ואלו על פי נוסח תה"ש כ-46 אותיות בשורה. יש להניח שנוסח המגילה הוא כנה"מ.
הקשבתי ואשמע] = נה"מ. בתה"ש: הקשיבו ושמעו.
- שורה 9: [כסיס] נראה שהמגילה גרסה 'כסיס' ואלו נה"מ 'כסוס'. נוסח המגילה קשה להבנה. אפשר כי הכותב הושפע מח, ז: "...ותר וסיס".⁹
- שורה 10: [שמור] 'שמור'. נה"מ - 'שמרו'. נוסח המגילה קשה מצד מבנה המשפט. לפני השי"ן מצוי כתם שאולי הוא האות יו"ד, ואם כן יהיה נוסח המגילה 'שמרו'.¹⁰
- שורות 11-15: ינסן לא שחזר משום מה שורות אלו אף שהן ברורות לחלוטין.
- שורה 11: [vac] פרשה פתוחה. בכתבי יד של נה"מ אין כל הפסקה במקום זה.
- שורה 13: [vac] פרשה פתוחה. במקרה זה אין הסכמה בין כת"י של נה"מ. בכת"י לנינגרד ישנה במקום זה פרשה סגורה ואלו בכתר ארם צובא אין כאן הפסק כלל.
- שורה 14: "השורה מטושטשת וקשה לשחזרה. האות הברורה יותר בשורה היא אל"ף סמוך לסוף השורה שהיא אות שניה במילה. האות הראשונה היא אחת מן הארבע ב/כ/נ/פ. בנה"מ אין כל מלה שיכולה להתאים לאל"ף זו במרחק של כשורה מסוף שורה 10. תה"ש שונה בפסוקים אלו מנה"מ וחסרים בו הפסוקים ח, י-יב: "כי מקטן ועד גדול כלה בצע בצע מבניא ועד כהן כלה עשה שקר. וירפו את שבר
- 7 ראה להלן הערה 17.
- 8 וכן חסרה הסיימת של ח, ג.
- 9 בנה"מ: מקרי: סיס. כתיב: סוס. שמא ארעה בנה"מ תופעה הפוכה-הכתיב 'סוס' בח, ז הושפע מח, ו-כסוס שוטף...".
- 10 כך שחזר ינסן.
- 11 אחרי הגשת המאמר הגיע לידי מאמרו של ע. טוב ושיחזורו של השורות 14-15. אני מקבל את שיחזורו וחוזר בי מדברי לעיל.

בת עמי על נקלה לאמר שלום שלום ואין שלום. הבישו כי תועבה עשו גם בוש לא יבושו והכלם לא ידעו לכן יפלו בנפלים בעת פקודתם יכשלו אמר ה'. אם מחשבים מרחק של כשורה מסוף שורה 10 על פי תה"ש, יוצא שהמלה הנידונה היא 'נאם' (בסוף פסוק 13 על פי נה"מ). כמו כן אפשר לשחזר את סוף המלה הקודמת 'אסי'פם' וכן חלק מן המלה 'אסף', ואולי אף את שם ה' בסוף השורה שנמחק כמעט לגמרי. לפיכך נוכל להניח שנוסח המגילה הוא כנוסח תה"ש. ראה בהמשך דיון על הבדל זה בין הנוסחים.

שורה 6a: שקציהם] נה"מ מלא: 'שקוציהם'.

שורה 6: [במות] וכן נה"מ. תה"ש 'במת' – τὸν βωμόν לשון יחיד.

התפת] נה"מ: 'התפת', האות ת"ו הראשונה בחולם. תה"ש: τοῦ Ταφεθ ואין להכריע כיצד קרא בעל המגילה את התיבה.

שורה 6e: יוציאן] האותיות לא ברורות. נה"מ מביא קרי: יוציאו, כתיב: ויציאו.

שורה 6f: נאם י[הוה צבאות] חסרה בתה"ש¹² אך נמצאת בנה"מ.

דיון

א. השאלה המרכזית העולה מנוסח המגילה היא החסר הגדול של הפסקא ז, ל-ח, ג. שהושלמה בשלב מאוחר יותר בכתיבה בין השורות ומסביב לעמודה. האם השמטה זאת טעות סופר היא או השמטה מכוונת, ושמא חסרון פסקא בגוף המגילה מעיד על נוסח קדום וקצר יותר של הנבואה? סברתו של ינסן שעניין לנו בטעות סופר היא קשה. איך נוכל להניח שסופר דילג בטעות על פיסקא ארוכה כל כך? הטוען כי טעות בעלמא היא עליו ההוכחה ועליו להסביר מה גרם לטעות. בכתוב לא מצאתי שום גורם שיכול לבאר את הטעות, כגון דמיון בין ז, ל-ח, ד וכדומה.

כידוע, תה"ש לספר ירמיהו קצר בכשמינית מנה"מ. כמה וכמה פסקאות הבאות בנה"מ אינן מיוצגות בתה"ש. לאחר הגילוי במדבר יהודה של קטעי מגילות של ספר ירמיהו שנוסחם דומה באופן הטכסטואלי לנוסח תה"ש, התאששה הדעה שההבדלים אינם פרי שיבושי סופרים בעלמא או תוצאה של דילוגים אלא הם מייצגים נוסח אחר, וליתר דיוק מהדורה אחרת של ספר ירמיהו. לפיכך יש לשער שההשמטה בקטע בו אנו דנים אינה פרי שיבוש אלא עדות לנוסח קדום, נבדל מן הנוסח המשתקף בנה"מ ובנוסח תה"ש¹³. מכיון שנוסח המגילה הוא יחידי עלינו לפתור את הבעיה מתוך עיון במקרא גופו מבלי שנזדקק לעדי נוסח אחרים.

12 וכן חסרה הפתיחה ל, ח, ד.

13 מלבד ח, ג, ד: 'נאם ה' צבאות. ואמרת אליהם', ואנו עוד נשוב ונידרש להבדלי נוסח אלו.

עיון בכתובים יחזק את הסברה שהמגילה מייצגת במקום זה מהדורה אחרת של הספר, הקודמת לנה"מ ולנוסח תה"ש. הפסוקים שלפני הקטע החסר נכתבו בסגנון שירי, והוא הדין לגבי הפסוקים שלאחריו:

ז,כט:	גזי נזרך והשליכי	ושאי על שפים קינה
	כי מאס ה'	ויטש את דור עברתו
ח,ד:	היפלו ולא יקומו	אם ישוב ולא ישוב

ואלו הפסקא ז,ל-ג, נכתבה בסגנון פרוזאי מובהק: "כי עשו בני יהודה הרע בעיני נאום ה', שמו שקוציהם בבית אשר נקרא שמי עליו לטמאו ובנו במות התפת... בכל המקמות הנשארים אשר הדחתים שם". קשה להניח שסופר מן הסופרים טעה טעות מדויקת כל כך שבעטיה השמיט את הכתובים הפרוזאיים בלבד.

מובינקל טען שספר ירמיהו הוא מעשה מרכבה של שלשה מקורות עיקריים:¹⁴

מקור A: ירמיני מקורי, שירה.

מקור B: ביוגרפיה.

מקור C: פרוזה בסגנון דויטרונמיסטי.

בשנים האחרונות חזרו ודנו בסוגיה של מעשה המרכבה בספר ירמיהו, ובמיוחד במעמד המיוחד של מקור C, והיחס בינו למקורות האחרים. מקובל היום על חוקרים רבים כי לא שולבו בספר מקורות שונים אלא מסתמנים שלבי עריכה מפותלים, וכי מקור C הוא רובד העריכה.¹⁵ על אף שינויי הגישה ביחס למלאכת ההרכבה, הבחנת הסגנונות השונים שהבחין מובינקל עדיין מקובלת על חוקרים רבים. הסגנון של הפסקא ז,ל-ח,ג, טבוע בחותם סגנונו המיוחד של מקור C של ספר ירמיהו.¹⁶ השווה: ז,ל-לג עם יט,ו-ז ועם לב,לד-לה; ז,לד עם טז,ט ועם כה,י; ח,ב עם טז,ד; ח,ג עם כט,יח ועם לב,לז ולדברים ל,א. אין לשער שהשמיט היה בקי בהבדלי הסגנונות של הרבדים השונים בספר ירמיהו ודילג על פסוקים הפרוזאיים ממקור C.

הפרגמנטים מקומרן פותחים לפנינו חלון להבנת דרך הכתיבה והעריכה של נבואות ירמיהו. בנה"מ ובנוסח תה"ש דברי הנבואה נמסרו לאחר העריכה הדויטרונמיסטית, ואילו המגילה מציגה את הנבואה לפני שנערכה. יש לציין שבמקרים רבים פורשה השמטת

14 S. Mowinckel, *Prophecy and Tradition*, Oslo, 1946 pp. 61-66, 105-106

15 סיכום תולדות מחקר ספר ירמיהו ימצא הקורא במאמר של הייט המחלק את כל נבואות ירמיהו למקורות. ראה: J. Ph Hyatt, "The Deuteronomistic Edition of Jeremiah," *Vanderbilt Studies in the Humanities* 1, 1951, p. 71-95. למיטב ידיעתי, הייט הוא הראשון שלא דבר על מקור C, אלא על עריכה דויטרונמיסטית. חוקרים רבים הלכו בדרכו בעת האחרונה. ראה: ע. טוב "תרומתה של ביקורת הנוסח" לעיל הערה 3, עמ' 287

16 ראה: הייט (לעיל הערה 14) עמ' 80 העוקב אחר הביטויים הדויטרונמיסטים בפסקא זו.

פסקאות בתה"ש של ספר ירמיהו כעדות לנוסח קדום של הספר. אם כן, סביר כי גם במקרה זה החסר אינו תוצאה של טעות אלא שבקטע מקומרן יש משום עדות לנוסח קדום של הספר.¹⁷

ב. ח,ג-ד נה"מ: נאם ה' צבאות ואמרת אליהם
> תה"ש:
> מגילה:
השלמה במגילה: נאם [ה' צבאות >

במקרה זה הבעיה של הבדלי הנוסח קשורה לבעיה רחבה יותר בספר ירמיהו, ואולי אף בעריכת ספרי הנבואה בכלל. הכינוי 'צבאות' ככינוי לה', נזכר בנה"מ של ספר ירמיהו 83 פעמים; בתה"ש לספר ירמיהו נזכר הכינוי 'צבאות' רק 10 פעמים.¹⁸ במקום אחר דנתי בכינוי 'צבאות' בספרי נבואה ושם הגעתי למסקנה שלכל הפחות ביחס לספר ירמיהו,¹⁹ אין להניח שהמתרגם הוא שהשמיט את הכינוי 'צבאות' אלא תה"ש מייצג עריכה קדומה של הספר ונה"מ מייצג נוסח שבו יד עורך/מגילה הוסיפה לכל אורך הספר את הכינוי 'צבאות'. אף מתוך עיון בפסיקא בה אנו דנים עולה המסקנה שנוסח תה"ש מייצג נוסח קדום, ואילו נה"מ בענין זה הוא בבחינת 'מהדורה שניה'.

בפסיקא הקודמת שיערנו שהמגילה החסירה את ז,ל-ח,ג מעידה על נוסח קדום. נדמה לי שראיה סניאופיטית של המגילה, תה"ש ונה"מ מאפשרת לעקוב אחר שלבי התהוות הנוסח. אפשר לזהות שלשה שלבים בהתפתחות הטכסט שלפנינו:

שלב א: ללא ז,ל-ח,ג כנוסח המגילה.
שלב ב: ז,ל-ח,ג שולב בספר ירמיהו, כנוסח תה"ש.²⁰
שלב ג: עורך ניסה לגשר ולקשור בין הקטעים המפורדים על ידי משפטי סיום ופתיחה: 'נאם ה' צבאות ואמרת אליהם' (ח,ג-ד^כ). על כך מעידה גם ההשלמה בין לשורות המביאה את הסיומת 'נאם ה' צבאות'.

למדנו שבמקרה זה השימוש בשם 'צבאות' קשור בשלבי הגיבוש האחרונים של ספר ירמיהו. השם 'צבאות' שולב במקום זה במסגרת משפט 'עריכתי' — נאם ה' צבאות. נוסחה זו משמשת 7 פעמים בספר ירמיהו. ב-ח,ג; כה,כט; מח,טו הנוסחה חסרה בתה"ש. ב-ל,ח; מו,יח;

17 במגילה סומנה פרשה פתוחה לאחר ז,כט. שמא יש בכך סיוע לטענה שלא בהשמטה בעלמא עסקינו אלא בעדות לנוסח קדום.

18 השם 'צבאות' נזכר בתה"ש ב-ה,יד; טו,טז; כא,טז; כה,כז; לא,לה; לג,יא-יב; מד,ז; נ,לד; נא,נב.

19 ראה: א. הכהן, "הכינוי 'צבאות' ועריכת ספרי נבואה", שנתון למקרא ולחקר המזרח הקדום (בדפוס).

20 ראה: W. McKane, *Jeremiah I-XXV*, ICC, Edinburgh, 1986, p. 187. שלדעתו תה"ש במקרה זה שומר על קווי קדמות.

מט, כו רק המלה 'צבאות' חסרה בתה"ש. אולם ב-נא,נו היא נמצאת אף בתה"ש. תופעה זו אינה מיוחדת לספר ירמיהו וחוזרת בעוד ספרי נביאים ואנו הרחבנו על כך במקום אחר.²¹

ג. כפי שראינו בסעיף ב, בהשלמה בין לשורות באה הסיימת 'נאם ה' צבאות' כבנה"מ. אף ההשלמה לישעיהו מ,ז במגילת 4QIs^a זהה לנה"מ ואילו הנוסח בגוף המגילה זהה לתה"ש. יש להניח שההשלמות מבטאות שלבי מסירה מאוחרים בהם היה נה"מ לנוסח העיקרי.

ד. הכתיב של המגילה קרוב לנה"מ ואין בו זכר לכתיב הקומראני המלא.

סיכום

במאמרנו דנו בפיסקא קטנה של ספר ירמיהו שהשתמרה בקטע של מגילת 4QJer^a. דומה שמן הדיון בפיסקא קטנה זו, אפשר להעלות השערות בדבר בעיות רחבות יותר בהתפתחות הנוסח של ספר ירמיהו.

טוב סיווג מגילת 4QJer^a בין כתבי יד הקרובים לנוסח המסורה. ינסן מעיר כ-60 הערות נוסח על מגילת 4QJer^a, ומתוכם בכ-50 הבדלים זהה נוסח המגילה לנה"מ. יש לציין שינסן שיחזר רק את הכתוב בפרגמנטים ולא ניסה לבדוק את האפשרות של השלמת השורות על ידי ספירת אותיות. בשני מקרים בעלי חשיבות מרובה מצאנו על ידי שחזור השורות במלואן שנוסח המגילה קרוב לתה"ש.²² הבדלים אלו, המצטרפים להבדל העיקרי בין המגילה לנה"מ בעניין החסר של ז,ח-ג, שלדעתנו אינו פרי השמטה בעלמא, מלמדים שהתמונה מסובכת הרבה יותר. מגילה זו שאופיינה כמייצגת נוסח הקרוב לנה"מ, התגלתה לנו כעומדת בפני עצמה בכמה עניינות בעלי חשיבות מרובה ואין לסווגה לאף אחד מן הנוסחים העיקריים של ספר ירמיהו.

הדיון בקטע של 4QJer^a מצביע על תהליכי עיבוד ומסירה של ספר ירמיהו בתהליך מסובך. בין כתבי היד של הנוסחים השונים שבהם נמסר הספר היו נקודות מגע וקשר. אנו איננו יכולים לקבוע מסמרות ודברינו הם בבחינת הרהורים העולים לאור קריאת קטע קצר וחשוב זה.

21 במאמרי הנזכר לעיל (הערה 18) דנתי בהרחבה בנושא זה. כאן רק נזכיר בקצרה שהנוסחה 'נאום ה' צבאות' מובאת בנה"מ לישעיהו ג,טו; יד,כג וחסרה בתה"ש. וכך בנה"מ לעמוס ו, ח הנוסחה מובאת אולם חסרה ברוב הנוסחים של תה"ש. כלומר התופעה המצויה בספר ירמיהו מצויה אף בספרים אחרים.

22 בעניין הפתיחה של ח,ד וההשמטה של ח,י-יב. אני חוזר ומציין שלגבי השיחזור של ח-יב טעיתי.